Сергій Ципишев,

науковий співробітник
Музею народної архітектури та побуту у Львові,
науковий співробітник
Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

«ЗАКРУТКА» ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗЛОВМИСНОЇ МАГІЇ РІВНЕНСЬКОГО ПОЛІССЯ*

Розглядається наявність архаїчних вірувань у зловмисній аграрній магії на теренах Рівненського Полісся. За основу взято використання «закруток» для заподіяння шкоди певним особам, їхнім сім'ям чи майну. Описується також комплекс захисних та знешкоджувальних дій. На підставі власних польових матеріалів та літературних даних.
Ключові слова: «закрутка», відьма, відьмар, народні вірування, зловмисна магія, шептуха, знахар.

Рівненська частина Середнього Полісся, зрештою, як і вся територія історичної Чорної Русі, завдяки своєму географічному розташуванню, є своєрідною резервацією архаїчних явищ матеріальної та духовної культури. Консервація ця настільки глибока, що значні пласти знань, умінь, навичок, вірувань тут не просто збереглись у пам'яті автохтонного населення, а й широко розповсюджені та використовуються дотепер. На окрему увагу, на наш погляд, заслуговують магічні вірування загалом та аграрна магія зокрема. Особливий акцент на цю частину духовної культури не випадковий, адже саме рільництво здавна було основною галуззю господарської діяльності поліщуків [2, с. 13; 33, с. 104–105]. Водночас різноманітні магічні маніпуляції передбачають суворе, а часто й сліпе та безоглядне дотримання віками встановленого порядку дій, оскільки будь-які відхилення у ритуалі можуть спричинити безрезультатність. Це додатково сприяє збереженню цілого масиву народних знань, подекуди призводячи навіть до того, що самі носії не розуміють до кінця всієї суті обряду чи окремих слів у вживаних вербальних формулах [31, с. 123].

Однак, згідно із твердженням деяких дослідників-етнографів, замовлянь, пов'язаних із хліборобством, не існує взагалі, оскільки цей жанр створювався до утвердження хліборобства, в епоху дорільницького мисливського анімізму [31, с. 122; 34, с. 134]. На думку автора, із таким трактуванням погодитись важко, адже відомі замовляння, спрямовані на захист врожаю від шкідників (птахів [7; 16; 29], гризунів [12]), несприятливих погодних факторів [11; 25; 26], а також ті, що мали забезпечити врожайність вирощуваних культур [13]. Окремо виділяються замовляння, метою яких є заподіяння шкоди [10], зокрема й за допомогою «закруток», або знівелювання зловмисних дій [5; 18; 20; 25; 35, с. 412; 37, с. 213]. Закрутка, за етнолінгвістичним словником «Славянские древности», – це жменя

* Усі використані польові матеріали зібрано автором у комплексних історико-етнографічних експедиціях до постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС районів Українського Полісся, які були організовані Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

закручених, зламаних або зв'язаних у вузол колосків на житньому (рідше вівсяному), а також льняному, конопляному полі; спосіб зловмисної магії, що продукується відьмами і чарівниками [36, с. 262]. Окрім наведеної назви, на теренах Рівненського Полісся вживаються й інші варіанти: «завитка», «завертка», «завивка», «заломка», «затинка». На суміжних територіях України, в Білорусі, Польщі та Росії побутували також лексеми: «залом», «завой», «завертень», «кукла», «вінок» тощо [1, с. 186; 35, с. 410–412; 36, с. 262]. Як бачимо, власна назва цього атрибуту зловмисної аграрної магії відображає спосіб його продукування. Цікаво, що у Польщі це явище фіксується тільки на Підляшші [36, с. 262], яке від літописних часів і до середини XX ст. було заселене здебільшого українцями.

Віра у надприродні властивості «закрутки» ще й дотепер широко побутує серед поліщуків. Доволі часто люди твердо переконані, що «закрутка», зроблена відьмою, відьмарем, може спровокувати хворобу або навіть і смерть того, хто її зіжне. Найчастіше, згідно із народними уявленнями, «завитка» могла спричинити опухання верхніх та (або) нижніх кінцівок, біль у них, параліч, зрідка – спровокувати розумові та психічні розлади [23] або негаразди у сім'ї [6]. Подекуди вірили, що зловмисник міг нашкодити не лише певній людині, а й членам сім'ї, домашнім тваринам, майну [5]. На зазначеній території «закрутки» робили зазвичай на житніх ланах, рідше у льоні. Закручували їх справа наліво, проти годинникової стрілки. Часом для виготовлення «завитки» брали чітко визначену кількість колосків, використовуючи магічні числа: 3, 9, 12 [4; 36, с. 262]. Потрібно підкреслити певну схожість «закрутки» – і за способом виготовлення, і за зовнішнім виглядом – із обжинковою «бородою», яка, однак, закручувалась у зворотньому напрямку – зліва направо, за годинниковою стрілкою. Як зазначає відомий український етнограф Корнелій Кутельмах, традиційний обжинковий сніп, одним із різновидів якого власне і є «борода», за своєю суттю – редукована пайка врожаю, відчужувана предкам [30, с. 334]. Відштовхуючись від цього, можна припустити, що за допомогою «завиток» зловмисник міг нашкодити не тільки живим, а й померлим чи, принаймні, образити предків, оскверняючи належну їм частку, і спровокувати мстиві дії у відповідь. Проте, поза всяким сумнівом, це негативне дійство сповнене символіки імітативної магії, наприклад: заламування, закручування, зав'язування стеблин у вузол тощо.

Із «закруткою» та її різновидами пов'язана велика кількість народних вірувань та обрядів. Зокрема, робити «завитку» відьма мусила уночі, при цьому вона мала роздягнутися і стерегтися, щоб ніхто не застав її на полі [18; 35, с. 412; 36, с. 262]. Місцями вважали, що вдаватись до цих чарів могли переважно люди похилого віку: «Десь і баби, і дєди» [13]. Нині серед поліщуків поширене переконання, що людей, здатних до цієї зловмисної магії, залишилося дуже мало, тоді як «колишнє люде» доволі часто стикались із такими лиходіями [6; 9; 18]. Робили «закрутки» здебільшого на полях знайомих, сусідів, намагаючись нашкодити їм через заздрощі, сварки, особисту неприязнь, ворожнечу. Рідше з цією ж метою наймали відьму чи відьмара – тих, хто «шось знає» [19; 24; 25].

Шкодити «закрутка» починала не одразу після свого створення, а лише після безпосереднього фізичного контакту із тим, кому планувалося завдати шкоди. Цікаво, що міг бути це і жнець, і той, хто проводив обмолот, і навіть той, хто з'їв хліб, на випікання якого пішло зерно із заклятих колосків [18; 19]. Непоодинокими є

розповіді про те, як хтось із старших членів сім'ї або навіть сторонні люди похилого віку свідомо зжинали «закрутки», ніби беручи на себе їхню негативну дію [18; 21]. Знаючи про контактний спосіб активації закляття, автохтони і тепер, побачивши підозріло закручені, поламані, а тим більше зв'язані стеблини на своїх полях, намагаються не зжинати і навіть не торкатись їх [4; 5; 15; 17–18; 19; 21]. Із цього превентивного за своєю суттю заходу беруть свій початок і способи знешкодження цього зловмисного атрибуту. Зокрема, часто «закрутку» під час збору врожаю женці просто обминали, залишаючи її на полі до оранки [17; 29]. Інколи залишалася вона неушкодженою й орачем, і, перегнивши за зиму, втрачала свою магічну силу [28]. Подекуди незжаті «завитки» спалювали на місці (не торкаючись до них) – вважалось, що у такому разі вони не пошкодять [18; 21; 32, с. 97]. Надзвичайно цікавий обряд знешкодження через спалення побутував у с. Городок Володимирецького р-ну:

«Слухай, кажуть люди, мені так казали, і колись мої батьки казали… Ту завертку беруть…, но руками не беріте, руками не беріте її. Хай вона там на місці, де вона, та завертка, у вас була, у житі… Шукайте [місця], де грім б'є в гостину (осику. – С.Ц.). І до сходу сонця обтичте те місце і запалюйте, оно не йдіте сами, врано. Буде крічати всякими голосами, буде рости, як корова. Та людина буде рости, як корова, шо вам привнесла ту завертку. Оно гостину ту, шо грім б'є… Дев'ять колочкув обтичте, о, дев'ять колочкув обтичте, а запаліте те місце. Запаліте й ідіте вдвох, бо вельми страшно самому, страшно вельми. Воно буде рости.., буде.., почуєте, воно буде рости усякими голосами… І воно переходить на того самого чоловіка, шо він його зробив. На добро він не приніс. Не думайте, шо він на добро приніс оту закрутку. То я не знаю, гето моя мати колись.., бо вона тоже дещо знала, і баба знала, в нас усі знали, о. То казали, шо гето так треба робити» [15].

У наведеній прямій мові заслуговує на увагу і, поза всяким сумнівом, щира віра у надприродні негативні властивості описуваного явища; і використання осики та вогню, що за народними уявленнями володіють потужними апотропейними властивостями [3, с. 104–105, с. 422–423]; і сама манера розповіді, адже про «закрутку» тут говориться, як про певну персоналію, уособлення зла. Окрім цієї розповіді, авторові вдалося зафіксувати також інформацію про те, що при спалюванні «завитки» у полум'ї можна побачити того, хто її створив [14]. Але у цьому випадку її слід було вирвати і знищити не на полі, а вже вдома у печі. Існував варіант знешкодження, при якому «закрутку» виривали із корінням і спалювали до схід сонця на «крижовій дорозі» чи «розхідних дорогах» (перехресті) [8; 20]. Зауважимо, що використання досхідних годин для згадуваних обрядів не зовсім відповідає християнській ідеології.

Зводили нанівець негативні чари і простим викиданням «завиток» із власного лану, але й тут також існували певні приписи, котрих дотримувались неухильно. Наприклад, виривати стеблини необхідно було рукою, загорнутою у щось, рухом від себе, одночасно пильнуючи, щоб «на тебе й земля не впала» [22]. У сусідній Білорусі вірили, що рвати такі колоски треба обов'язково лівою рукою [36, с. 263].

Різновидом попередніх очисних дій є дійство, під час якого «закрутку» зі всіма пересторогами виривали і замотували її у колесо воза. Відповідно до побутуючих серед селян переконань, після таких дій замислене зло поверталося до того, хто його наслав: «…його буде так крутіть, як колєсо крутітса» [27]. Вкиданням у колесо, під час його руху, можна було знівелювати негативну дію й інших атрибутів

зловмисної магії. На теренах Гомельського Полісся схожою семантикою було сповнене і вкидання «закрутки» у водяний вир [36, с. 263].

Досить часто поліщуки не ризикували самі братися за знешкодження «закруток» і зверталися за допомогою до «шептух» та «знахурів», уважаючи їх людьми обізнаними з магічною практикою [4; 6; 23; 25; 26; 32, с. 97]. До сторонньої допомоги вдавалися передовсім тоді, коли шкоди все ж було завдано. Варто зазначити, що згідно із поширеними віруваннями, позбуватися наслідків зловмисних чарів належало якомога швидше, інакше зробити це буде дуже важко або й неможливо [4]. Основними методами, якими народні цілителі знешкоджували «закрутки», були «відшіптування» та «відмовляння». Як приклад, наведемо зразок вербальної магії, зафіксований дослідником народної медицини Андрієм Шкарбаном на теренах сусіднього Житомирського Полісся:

Відьма завітку завівала
Житнєву, овсяну, просяну,
Кукурузяну, трав'яну, лободину, вєтряну;
Подвеяна, смертельна, наслана, подсипана і водяна.
Божа ж Мати приступала,
Цею завітку виговорала,
Посилала туди,
Де корєнь женшеня росте.
А в кореня женшеня
Да сєм жонок є,
З сьомої на шосту,
З шостої на п'яту,
З п'ятої на четверту,
З четвертої на третю,
З третьой на другу,
З другой на одну,
З одної не осталось ни жодної.
Шоб так в (ім'я недужого) раба Божого
Завітка одійшла,
Вся хвороба зійшла.
Пошли ж, Господі, помоч [37, с. 213].

Знешкоджували «закрутки» також відсиланням «знахурами» прокляття на того, хто його наслав [15; 27], і прийманням дії зловмисної магії на себе [4]. Подекуди трапляються цікаві вірування в те, що при поверненні негативних чарів зловмисник це відчував і намагався, своєю чергою, перекинути їх на початкового суб'єкта. Для цього відьма чи відьмак мали позичити будь-що у того, кому намагались зробити зло. Щоб уберегти себе, таких позичок уникали за будь-яку ціну [5].

Отже, підсумовуючи усе сказане, можна констатувати значне і нині поширення серед автохтонів Рівненського Полісся вірувань, пов'язаних із зловмисними магічними діями загалом та із «закруткою» зокрема. Саме завдяки цьому, послуги «шептух» та «знахурів» дотепер мають великий попит серед селян. Підкреслимо, що описані уявлення побутують переважно серед місцевих мешканців, які є вірними Православної церкви. Натомість т. зв. «вєрующих» (представників дрібних

християнських церков і сект) повністю відкидають усі народні традиції та вірування, ігноруючи не лише реліктові явища духовної культури, а й віками встановлений уклад життя поліщуків. Ще одним фактором, що сприяв зникненню цілих пластів культурного спадку місцевих жителів, було панування радянської влади, яка безжально таврувала словами «забобони» та «мракобісся» все, що хоч трохи відрізнялося від панівної матеріалістичної доктрини. Саме тому доволі багато інформаторів похилого віку, особливо колишні колгоспні керівники, й досі цураються успадкованих від предків вірувань та обрядів.

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Кіндратович Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Довженок В. Землеробство древньої Русі / Василь Йосипович Довженок.–Київ : Видавництво АН УРСР, 1961. – 267 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Зап. автором у с. Берестя Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Красько Наталії Савівни (1921 р. н.).
5. Зап. автором у с. Більська Воля Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Устимчик Ярини Василівни (1921 р. н.).
6. Зап. автором у с. Будимля Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Томілович Ксенії Логвинівни (1927 р. н.).
7. Зап. автором у селі Великі Озера Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Кепіня Степана Михайловича (1934 р. н.) та Остаповича Павла Яковича (1939 р. н.).
8. Зап. автором у с. Великі Озера Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Котяй Василини Никонівни (1938 р. н.).
9. Зап. автором у с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Шевчук Марії Савівни (1925 р. н.).
10. Зап. науковим співробітником ДНЦЗКСТК Ципишевою Зоряною Мухітдінівною у с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Шевчук Марії Савівни (1925 р. н.).
11. Зап. автором у с. Велихів Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Бірук Галини Борисівни (1958 р. н.).
12. Зап. автором у с. Воронки Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кайдан Єфросинії Микитівни (1926 р. н.)
13. Зап. автором у с. Городець Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Кутецької Уляни Демидівни (1929 р. н.).
14. Зап. автором у с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Турович Любові Степанівни (1930 р. н.).
15. Зап. автором у с. Городок Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Петрук Катерини Терентіївни (1943 р. н.).
16. Зап. автором у с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Котяша Якима Павловича (1931 р. н.) та Котяша Остапа Архиповича (1932 р. н.).
17. Зап. автором у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл. від Банацького Олексія Оверковича (1927 р. н.).
18. Зап. автором у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл. від Дуброва Анастасії Василівни (1934 р. н.) та Конько Палагеї Семенівни (1939 р. н.).
19. Зап. автором у с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Коваль Ганни Іванівни (1931 р. н.).

20. Зап. автором у с. Малі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Шевчик Ганни Прокіпівни (1936 р. н.).
21. Зап. автором у с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Ковпак Ганни Василівни (1927 р. н.) та Мічки Марії Сергіївни (1934 р. н.).
22. Зап. автором у с. Озерці Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Фесюк Любові Миколаївни (1937 р. н.).
23. Зап. автором у с. Переброди Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Йовсович Ольги Михайлівни (1934 р. н.) та Ходакевич Марії Онуфріївни (1939 р. н.).
24. Зап. автором у с. Ромейки Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Тарасюк Оксенії Сергіївни, 1931 р. н.).
25. Зап. автором у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Мисюри Уляни Василівни, 1925 р. н.).
26. Зап. автором у с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ольховик Надії Зиновіївни (1935 р. н.).
27. Зап. автором у с. Смородськ Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Стрибулевич Галини Петрівни (1949 р. н.).
28. Зап. автором у с. Хиночі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Чудинович Надії Давидівни (1933 р. н.).
29. Зап. автором у с. Шахи Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Василевича Гордія Адамовича (1929 р. н.).
30. Кутельмах К. Полісько-карпатські паралелі в загальноукраїнській календарно-обрядовій сфері / Корнелій Кутельмах // Народознавчі зошити : Двомісячник. – 2006. – Зош. 3-4 (69-70). – С. 328–337.
31. Мойсієнко В. Поліські замовляння / Віктор Мойсієнко // Древляни : Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – Вип. 1. – С. 121–166.
32. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівенщини : Матеріали польових досліджень / Пархоменко Тетяна Петрівна. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2008. – 200 с., кольор. іл., ноти.
33. Полесье. Материальная культура / [В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др.]. – Київ : Наукова думка, 1988. – 448 с.
34. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – Москва: Наука, 1986. – 608 с.
35. Сержпутоўскі А. К. Русальная нядзеля. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 2009. – 478 с.
36. Славянские древности : этнолингвистический словарь: в 5 т. – Москва : Международные отношения, 1999. – Т. 2. (Д–К) / [под. ред. Н. И. Толстого].– 702 с.
37. Шкарбан А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся / Андрій Шкарбан // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1999. – Вип.: 2. Овруччина. 1995. – С. 211–224.

SUMMARY
Serhiy Tsypyshev
«Zakrutka», as an aspect of malicious magic Rivne‘s Polissya
We consider the presence of archaic beliefs in malicious magic on agricultural Rivne’s Polissya. The basis is the use of “zakrutka” for injury to certain individuals, their families or property. Described complex disposal and protective action. According to their own field data and literature data.
Key words: «zakrutka», witch, «vid`mar», folk beliefs, malicious magic, «sheptuha», pow-wow.